

OSNOVNE KARAKTERISTIKE BANKARSTVA U SRBIJI DO PRVOG SVETSKOG RATA

SAŽETAK: Rad se bavi istorijskom analizom nastanka i razvoja prvih novčanih ustanova u Srbiji od druge polovine XIX veka do početka Prvog svetskog rata. Relativno spor prodor kapitalističkih odnosa, kao i specifičan državno-pravni status Srbije, doveli su do kašnjenja i bankarskog sektora. Kako bi zaustavila sve rasprostranjenije zelenaštvo, vlast u Beogradu pokušava da osnuje legalne ustanove koje bi se bavile bankarskom delatnošću. Tako je prvo stvorena Uprava fondova, nakon koje se osnivaju i ostale banke u Srbiji. Međutim, sve to traje dosta sporo, praćeno brojnim mahinacijama i aferama, što dovodi do trajnijeg nepoverenja naroda u bankarske institucije. Zahvaljujući slobodnijem prodoru stranog kapitala tokom tzv. „Carinskog rata“, to poverenje se postepeno vraća, i bankarstvo počinje da zauzima ulogu u društvu koja mu i pripada.

KLJUČNE REČI: *bankarstvo, Srbija, Uprava fondova, Narodna banka, Đorđe Vajfert.*

Za bankarstvo se često kaže da je ne samo deo ukupnog privrednog sistema jedne države, nego da predstavlja njegovu polazno-razvojnu osnovu. Prvenstvena uloga bankarstva sastoji se u prikupljanju – akumulaciji novca i njegovom plasmanu ekonomskim subjektima zemlje. Stabilno bankarstvo predstavlja siguran oslonac za ostvarivanje privredne i monetarne politike, jer samo takvo doprinosi ekonomskoj sigurnosti i, što je još možda i mnogo bitnije – podstiče štednju u narodu – a štednja je nešto što svaka država treba da brižno čuva i neguje. Međutim, ako je nestabilno – sklono raznoraznim zloupotrebama i mahinacijama, onda je ono indikator slabosti i protivurečnosti ne samo ekonomskog sistema nego društva u celini. Zbog toga se i kaže da je bankarstvo oduvek bilo svojevrsan barometar prilika i kretanja u privredi,

tj. jedan od najmerodavnijih pokazatelja kako ekonomske, tako i političke situacije u zemlji.¹

Srbija kreće sa uređenjem bankarskog sektora nakon „Svetoandrejske skupštine“ – prve srpske „slavne revolucije“, kada se u narodu javila nada da će ponovni dolazak Obrenovića na vlast označiti početak korenitih reformi u privredi i društvu, s obzirom na to da su korupcija i zelenaštvo bili prisutni na svakom koraku. Otuda je tzv. „druga Miloševa vlada“ odmah započela s reformama pravosudnog sistema – donošenjem *Zakona o sudskom postupku* i novog *Kaznitelnog zakonika*, a njegovog sina i naslednika Mihaila s organizovanjem legalnog bankarskog sistema – ne bi li „zaduženom narodu omogućio put da se lakše odužiti može“. Tako su Mihailovim ukazima od 16. i 24. avgusta 1862. godine doneti *Zakon o Upravi fondova* i *Zakon o davanju novca pod interes*, kojima zapravo otpočinje istorija bankarstva u Srbiji.²

Iako je u tadašnjoj Srbiji na vlasti bila konzervativna vlada Nikole Hristića (1818–1911), prihvaćena je ideja liberala da država osnuje jednu bankarsku ustanovu koja bi stala na put zelenaštvu, jer, kako se tada govorilo, „zelenaški krediti se mogu suzbiti samo nezelenoškim kreditima“. Međutim, vreme koje je dolazilo pokazalo je da će borba protiv zelenaštva u Srbiji trajati dosta dugo, kao i da nije dovoljno samo nominalno osnovati ustanove za rešavanje određenih društvenih problema, nego da pored institucija mora postojati i politička volja da se ti problemi reše.

Uprava fondova je svoj osnivački kapital (u iznosu od 10 miliona groša) stekla ne na uobičajeni način za banku – emitovanjem akcija ili blagajničkih zapisa, nego akumulirajući sve dotadašnje državne fondove – crkveni, manastirski, školski, bolnički, šumski, „udovički“ i pupilni i depozitni novac kod sudova. Za novac poveren *Upravi* prirodno da je jamčila država – doduše, tada još uvek vazalna kneževina. Odmah nakon osnivanja, donet je 24. avgusta i *Zakon o davanju novca pod interes iz kase Uprave fondova*, odnosno zakon o uslovima pod kojima će *Uprava fondova* odobravati kredite. Zakon je utvrdio godišnju kamatnu stopu u iznosu od 6% (od čega je 1% pripadalo državi na ime rizika), kreditni minimum u iznosu od 1.000 groša, kao i maksimum u iznosu od 50.000 groša. Isključivo hipotekarne prirode, zajmovi su odobravani do polovine procenjenih vrednosti založenih nepokretnosti. Na kraju prve godine svoga delovanja *Uprava fondova* je na raspoloživa sredstva u iznosu od 9,6 miliona groša – koja je prikupila iz pripadajućih fondova, odobrila zajmove u iznosu od 9,5 miliona. Mada su sredstva prikupljena iz fondova bila gotovo u

¹ Boris Kršev, *150 godina bankarstva u Srbiji*, VREME, br 1128, Beograd, 16. avgust 2012.

² Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila* (1858–1868), Beograd 1990, 426–427.

istom iznosu i plasirana, cilj nije postignut, jer su kredite dobili imućni trgovci, činovnici i zemljoposjednici koji su imali preko pet hektara obradive zemlje. Sitni trgovci, zanatlije i poljoprivrednici nisu mogli da pruže pokriće ni za minimalne iznose zajma.³ Tako je najveći broj ekonomski aktivnog stanovništva i dalje bio upućen na zelenaše, upravo na onaj sloj građanstva koji je sebi mogao da obezbedi povoljan kredit kod *Uprave fondova* i da ga zatim unovčava po znatno višim kamatama.⁴

Trebalo je da prođu četiri godine da vlada Ilije Garašanina prizna da „*Uprava fondova* nije bila od velike koristi onima kojima je u prvom redu bila namenjena“, te donosi odluku o smanjenju kreditnog minimuma sa 1.000 na 500 groša. Ali kada je napokon i običnom seljaku bio dostupan povoljan kredit, javljaju se nove „otežavajuće okolnosti“. Naime, *Uprava* nije imala filijale po unutrašnjosti zemlje, nego samo centralu u Beogradu, gde se usled komplikovanog postupka odobravanja zajma on nije mogao odmah realizovati. A kako siromašni zemljoradnik nije mogao podneti dodatne troškove odlaska i boravka u Beogradu, s neizvesnim ishodom kreditnog zahteva – on se odlučuje da se i dalje zadužuje kod zelenaša, čiji je „kredit“ istina bio skuplji, ali se do njega lakše i dolazilo.⁵

³ Momir Glomazić, *Istorija Državne hipotekarne banke 1862–1932*, Beograd 1933, 5–11. Kreditni minimum nije mogao da ispuni gotovo nijedan zaduženi seljak, jer je za njegovo dobijanje bilo potrebno imati pet hektara zemlje, a to u tadašnjoj Srbiji nije imalo više od 60% poljoprivrednih domaćinstava. Tako su sredstva prikupljena iz fondova dobili imućni trgovci i činovnici – upravo oni koji su se zelenaštvom i bavili, plasirajući ova „nova“ sredstva po „mnogo povoljnijim uslovima“ nego do sada – smanjujući njihovu (zelenašku) kamatu sa 20% na 12%.

⁴ Pored pokušaja sa davanjem povoljnih kredita kod *Uprave fondova*, država je preduzimala i razne druge mere za zaštitu seljačkog poseda. Jedna od najpoznatijih bilo je tzv. *okućje* – kojim je određen minimum zemljišnog poseda po poreskom obvezniku (od 1873. godine taj minimum je iznosio šest dana oranja ili oko pet hektara). Međutim, ta mera nije uspela da spreči prodaju i usitnjavanje poseda, nego je samo usporila pauperizaciju seljaštva. U Srbiji je krajem 1897. godine 54,7% domaćinstava imalo ispod pet ha obradive zemlje, 27,6% imalo je od 5 do 10 hektara, dok je preko 10 ha imalo samo 17,7% domaćinstava (Obren Blagojević, *Ekonomska misao u Srbiji do Drugog svetskog rata*, Beograd 1980, 91–92).

⁵ M. Glomazić, n. d., 27–29. Tek sa izmenama zakona o *Upravi fondova* iz 1898. godine ova pojava će početi da se iskorenjuje. Zavod će se reorganizovati i postaviti na čisto bankarskim principima, sa pravom da sam vrši egzekuciju prodaje založenih nepokretnosti – pošto je praksa dokazala da naplata kredita putem prodaje hipoteke preko sudskih organa, usled njihove podložnosti korupciji – ili nije pouzdana ili ide dosta sporo. Nakon izvršenih personalnih promena unutar *Uprave* država je preuzela garanciju za celokupno njeno poslovanje, što je povratilo poverenje u novčane zavode kod stanovništva i rezultiralo rastom štednih uloga sa 4 miliona (1898) na 6,7 miliona dinara (1903. godine). Do početka Prvog svetskog rata *Uprava fondova* je postala jedini srpski novčani zavod koji je uspeo da plasira svoje hartije od vrednosti i na međunarodnim berzama.

Takođe, u tom periodu u Srbiji nije bila uređena ni monetarna politika nego je, uslovno rečeno, vladao „valutni haos“, koji se sastojao od raznovrsnog kovanog novca (koji se razlikovao ne samo po poreklu, nego i po kvalitetu i po težini). Uređenju novčanog tržišta prvi put se pristupilo 1867. godine, kada ministar finansija Kosta Cukić⁶ donosi odluku o kovanju „srpskog groša“ (metalnog novca od bakra), kojim je zvanično obustavljeno primanje u promet turskog i austrijskog kovanog novca. Za kovanje sopstvenog bakarnog novca podignut je zajam od ruske *Gosudarstvene banke* u iznosu od 200.000 dukata. Pristupilo se kovanju apoena od 5 i 10 bakarnih groša, budući da je doneta odluka da se nacionalna valuta – „srpski dukat“ sastoji iz 100 groša.⁷

Sledeći pokušaj da se osnuje novčani zavod u Srbiji bio je u privatnoj režiji i uz učešće stranog kapitala. Krajem šezdesetih godina XIX veka grupa beogradskih trgovaca na čelu sa Živkom Karabiberovićem, „praviteljstvenim bankerom“, prihvata ponudu Jakoba Hercla – zastupnika *Franko-Ungarrische banke* iz Pešte, da se u Beogradu osnuje novčani zavod pod imenom *Prva srpska banka*. Februara 1869. godine Ministarstvo finansija je dozvolilo osnivanje prvog privatnog novčanog zavoda na tlu Srbije. Prema statutu, *Banka* je osnovana kao akcionarsko društvo sa početnim kapitalom od milion dukata, podeljenog na 25.000 akcija nominalne vrednosti od 40 dukata. Polovinu akcionarskog kapitala trebalo je da uplati strani osnivač – *Francusko-ugarska banka*, dok su drugu polovinu u obavezi bili da obezbede beogradski trgovci. Međutim, *Prva srpska banka* je otpočela sa radom 2. oktobra 1869. godine, ali sa uplaćenom glavnicom od svega 200.000 dukata.⁸ *Banka* nije uspela dugo da se održi, usled čisto špekulativnog poslovanja u kom su materijalno stradali ne samo njeni osnivači i poverioci, nego i država. Umesto da postane prethodnica organizovanog bankarskog sistema u Srbiji, ona je svojim slomom 1871. godine nanela teške posledice razvoju bankarstva, prouzrokujući već tada podozrenje naroda u novčane institucije. Više od jedne decenije nakon bankrotstva tog

⁶ Kosta Cukić (1826–1879), prvi istaknuti ekonomista i prvi tvorac jednog relativno potpunog ekonomskog sistema u Kneževini Srbiji – osim kovanja bakarnog novca, osniva *Upravu fondova*, uvodi državnu statistiku, donosi zakone o panađurima (sajmovima) i rudnicima, izvršava gotovo sve pripreme za osnivanje *Narodne banke*, želi da promeni poreski sistem zasnovan na prevaziđenoj glavarini i da ga zameni modernim poreskim sistemom – koji ima za osnovu prihod, kao i druge ekonomske reforme. Međutim, društveno-ekonomske prilike i prerana smrt nisu mu dozvolile da to realizuje (O. Blagojević, *Ekonomska misao u Srbiji...*, n. d., 103–105).

⁷ *Proizvodne snage NR Srbije*, Beograd 1953, 8. Mada su iskovani apoeni od 10 i 5 groša (para), količina tog sitnog novca bila je dovoljna da odgovori potrebama novčanog prometa. Od 10 para bilo je iskovano 9 miliona komada (900.000 dukata), a od 5 para 3 miliona komada (150.000 dukata), tako da se u prometu nalazilo ukupno 1,05 miliona dukata.

⁸ Lepasava Cvijetić, *Prva srpska banka*, Istorijski glasnik 2–3, Beograd 1964, 97–99.

zavoda niko iz krugova vlasnika kapitala – iz straha od gubitka, nije ni pomišljao da svoj kapital plasira u osnivanje novčanog zavoda bilo koje vrste.

Usled neefikasnog delovanja *Uprave fondova* i sumnjivog poslovanja *Prve srpske banke*, Namesnička vlada je 21. oktobra 1871. godine donela odluku o osnivanju *okružnih štedionica*. One se osnivaju u Smederevu, Čačku, Užicu, Kruševcu i Kragujevcu, sa istim ciljem kao i *Uprava fondova* – da budu bliže selu i sitnom poljoprivredniku i da pokušaju da iskorene zelenaštvo. Okružne štedionice nisu bile akcionarska društva, nego zadruga za štednju i kredit, koje u tu svrhu dobijaju na upotrebu opštinski i crkveni novac, bolničke prireze i sudske depozite do 1.000 dukata. Štedni ulozi, koji su primani na „priplod“ bili su limitirani – od 10 groša (minimum) do 1.200 dukata (maksimum) i donosili su poveriocu 5% kamate. Shodno toj odluci, i krediti su odobravani u granicama od 5 do 500 dukata, uz kamatnu stopu od 7% godišnje. Zajmovi su odobravani samo stanovnicima onog okruga u kom se štedionica nalazila, i to na rok od šest meseci do tri godine – uz hipoteku na nepokretnosti ili uz „garanciju“ opštinskih vlasti. Prvenstveno pravo na kredit imalo je seljaštvo, jer im je novac bio potreban iz egzistencijalnih razloga – nastalih usled elementarnih nepogoda koje su prouzrokovale lošu letinu i radi isplate zelenaških dugova. Nažalost, ni pokušaj sa okružnim štedionicama nije uspeo, jer su od sedamnaest okruga – koliko ih je tada bilo u Srbiji, one bile otvorene u svega pet, a tamo gde su otvorene novac je vrlo brzo bio razgrabljen. Analogno *Upravi fondova*, i ovde je bila učinjena greška tako što su najveći iznosi kredita odobravani onim ljudima koji su se upravo bavili zelenaštvom – i to bez nepokretne zaloge (hipoteke), nego samo uz „garanciju“ korumpiranih opštinskih vlasti – koje su bile kratkotrajne, jer su se menjale zajedno sa relativno brzim promenama vlade. Takva „kreditna politika“ vrlo brzo je dovela stanje pasive (obaveza) daleko ispred aktive (potraživanja), usled čega je neminovno dolazilo do zatvaranja i tih novčanih zavoda.⁹

Novi momenat u sređivanju monetarne politike dogodio se 30. novembra 1873. godine, kada je donesen Zakon o kovanju srpske srebrne monete, kojim je zvanično uveden **dinar** kao osnovna novčana jedinica – umesto dotadašnjeg dukata. Tada se po prvi put počelo razmišljati i o osnivanju srpskog emisionog zavoda, ali se usled nepostojanja, pre svega političkih, a zatim i materijalnih i tehničkih sredstava od toga odustalo.¹⁰ Taj zakon je predviđao da se ukupno

⁹ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića II*, Beograd 1990, 108–110.

¹⁰ Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije*, Beograd 1955, 241. Osim navedenih nemogućnosti, vladao je i veliki otpor beogradskih trgovaca – zelenaša (jedinih vlasnika novčanog kapitala), kojima je najmanje odgovaralo osnivanje centralnog novčanog zavoda, čiji bi prvenstveni zadatak bilo davanje povoljnih kredita.

iskuje šest miliona dinara, ali je od toga realizovano samo 3,6 miliona i to u apoenima od 5, 2, 1 i 0,50 dinara.

Srbiji se nikako nije dalo da formira „poštenu“ bankarsku ustanovu kojoj će se verovati i koja će omogućiti svekoliki privredni i društveni oporavak, koji je Srbiji preko bio potreban nakon dobijanja nezavisnosti na Berlinskom kongresu (1878), gde se obavezala i na ispunjenje određenih finansijskih obaveza (poput izgradnje saobraćajnica, isplate turskih posednika...), za koje je trebalo imati sopstvenog novca. Kao prva mera za rešavanje tih problema donosi se *Zakon o srpskom narodnom novcu* od 10. decembra 1878. godine, kojim je iskovan 10 miliona zlatnih dinara u apoenima od 20 i 10 dinara. Iste godine Srbija prilazi i tzv. *Latinskoj monetarnoj uniji*, čijom je odlukom („težinska“) vrednost dinara izjednačena sa francuskim frankom.¹¹

Međutim, preuzete obaveze na Kongresu primorale su Srbiju da pristupi potpunijem uređenju i konsolidaciji finansijske politike. Prvi korak na tom putu predstavljalo je osnivanje centralnog emisionog zavoda i uspostavljanje organizovanog bankarskog sistema.

Posle bezuspešno podnetih predloga Narodnoj skupštini iz 1879. i 1881. godine o osnivanju *Narodne banke*, projekat predložen krajem 1882. godine, na inicijativu ministra Čedomilja Mijatovića¹² konačno je prošao skupštinsku proceduru i bio verifikovan 6. januara 1883. godine. Osnovni cilj donošenja *Zakona o Narodnoj banci Kraljevine Srbije* bio je da se „jevtinijim kapitalom i dobro uređenim kreditom, trgovina i radinost u zemlji unaprede“. ¹³ *Banka* je osnovana kao (privatno) akcionarsko društvo sa početnim kapitalom od 10

¹¹ *Enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* 4, Zagreb 1968, 393. Latinska konvencija zaključena je 1865. godine u Parizu između Belgije, Švajcarske i Francuske, sa ciljem da utvrdi paritete valuta pojedinih evropskih zemalja – članica Unije, koje su svoje nacionalne valute vezale za zlato ili srebro. Unija je odredila da srpski dinar treba da sadrži 0,835 delova srebra i da ima težinu 5 grama.

¹² Čedomilj Mijatović (1842–1932) – drugi istaknuti ekonomista Srbije u XIX veku, osim osnivanja *Narodne banke*, uvodi srebrnu monetu, donosi zakon o potpomaganju industrijskih preduzeća, zakon o šest dana oranja – tzv. „okućje“, kao i niz drugih zakona vezanih za reformu poreskog sistema. Zameralo mu se što nije znao da se „cenjka sa stranim zajmodavcima“, što Narodnu skupštinu nije obavestavao o pravom stanju državnih finansija i, na kraju, što je bio „preterano uslužan i popustljiv“, a to se tada za ljude koji se bave finansijama smatralo „velikom manom“ (O. Blagojević, n. d., 126, 156; S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića II*, n. d., 82). Međutim, kasnije analize Mijatovićeve politike upravo su dokazale obratno, odnosno da je zahvaljujući isključivo tim svojim „manama“ i sposobnosti da do novca dođe po principu „pošto-poto“ omogućio naprednjacima da realizuju svoj reformatorski polet (S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića II*, n. d., 83).

¹³ *Spomenica Narodne banke Kraljevine Jugoslavije 1884–1934*. (dalje: *Spomenica NBJ*), Beograd 1934, 15.

miliona dinara, raspoređenim na 20.000 akcija nominalne vrednosti od 500 dinara.

U dosta nesređenim političkim prilikama u zemlji naprednjačka vlada je insistirala da se prvo – uz davanje koncesija, angažuje strani kapital u osnivanju *Narodne banke*, a tek nakon toga uputi proglas stanovništvu, opštinama, crkvi i ostalim subjektima za upis akcija kod prvog nacionalnog centralnog novčanog zavoda. Za razliku od vlade, javno mnjenje je smatralo da Srbija ima raspoloživog (slobodnog) kapitala, jer je „narodni novac rasturen po zemlji i većinom leži bezplodan i neupotrebljen“.¹⁴ Dajući lični primer naciji, predstavnici krupnog kapitala, na čelu sa Đorđem Vajfertom i još osmoricom najimućnijih građana Srbije, otkupili su čitavu emisiju prvog kola akcija *Narodne banke*, tako da je država podigla osnivačku glavnicu na 20 miliona dinara emitujući novih 20.000 akcija, pa je 2. jula 1884. Narodna banka otpočela sa radom. Posедуjući većinske pakete akcija, najviše upravne funkcije dodeljuju se Đorđu Vajfertu, Filipu Hristiću, Tihomiru Markoviću, Marku Stojanoviću, Jovanu Đuriću, Jovi Krsmanoviću, Nikoli Rašiću, Jakovu Bajloniju i Mihailu Klidisu. Vajfert je do 1889. godine vršio dužnost viceguvernera, a od 1890. pa do 1926. neprekidno je obavljao funkciju guvernera. S tim u vezi drži svojevrsni svetski rekord koji do sada niko nije oborio.¹⁵

Narodna banka je na početku svoga rada u pogledu emitovanja novca učinila grešku, jer je izdavala velike apoenе, od 100, 500 i 1.000 dinara, koji su glasili na zlato, dok su privreda i tržište zahtevali manje novčanice ili pak emitovanje monete sa srebrnom podlogom. Zbog toga su imaoци zlatnih dinarskih novčanica žurili da ih na blagajni *Banke* konvertuju u zlato, čime se bančina podloga stalno iscrpljivala.¹⁶ Pod takvim okolnostima, *Narodna banka* nije smela povećavati opticaj novčanica, što je rezultiralo vođenjem kreditne politike u dosta skromnim razmerama.

Nekoristan rat sa Bugarskom 1885. godine još je više povećao oskudicu novca, te je vlada Milutina Garašanina bila primorana da ovlasti *Banku* da otpočne sa emitovanjem srebrnih novčanica u apoenima od 10 dinara.¹⁷ Taj novac nije završavao u kasama *Narodne banke*, jer se stanovništvo nije žurilo da ga zamenjuje za srebro, tako da ga je *Banka* mogla emitovati i u većim koli-

¹⁴ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića II*, n. d., 80.

¹⁵ Boris Kršev, *Jedan je Đorđe Vajfert*, NIN br. 3104, Beograd, 24. jun 2010.

¹⁶ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića II*, n. d., 83–85.

¹⁷ Prema Mihajlu Vujiću – ministru finansija od 1887. godine, razlog neuspešnog poslovanja *Narodne banke*, između ostalog, bio je i u tome što *Banka* nije kreditirala domaću industriju i zanatstvo, nego isključivo spoljnu trgovinu, „jer su se tamo obavljali krupni poslovi“, smatrajući da je „opšta oskudica u novcu posledica oslabljenog izvoza zemaljskog“ (Dimitrije Boarov, *12 apostola srpskih finansija*, Beograd 1997, 74).

činama nego što joj je to njena zlatna podloga dozvoljavala. Na taj način ujedno je bilo rešeno pitanje kreditnih odnosa – novca je bilo dovoljno u opticaju, počeo je da cirkuliše i obavlja svoju funkciju prometnog sredstva.

Paralelno sa osnivanjem *Narodne banke* ponovo se organizuju krupni beogradski trgovci i zanatlije i 11. jula 1882. godine osnivaju *Beogradsku zadrugu za međusobno pomaganje i štednju*. Osnovana sa ciljem da pomaže srednje slojeve srpskog građanskog društva, *Zadruga* je uspela da za kratko vreme prikupi znatna sredstva i već oktobra iste godine otpočne sa davanjem kredita. Za taj novčani zavod se može reći da je prvi u Srbiji koji je uspešno poslovao. *Zadruga* je za 1888. godinu ostvarila čistu dobit u iznosu od 54.149 dinara, koja je bila veća od njenog početnog kapitala (50.000 dinara) i, protivno zadružnim principima, podelila je kao dividendu. Uprava *Zadruga* je 1890. godine ocenila da je ona svojim delovanjem prevazišla okvire zadružne organizacije i odlučila da *Beogradsku zadrugu* transformiše u akcionarsko društvo.¹⁸

Pod uticajem *Narodne banke*, koja je na osnovu statuta počela sa odobravanjem kredita i za osnivanje novčanih zavoda, dolazi do – za srpske prilike, prave ekspanzije osnivanja banaka, štedionica i štedno-kreditnih zadruga. Među prvima se osnivaju *Beogradski kreditni zavod*, *Smederevska kreditna banka*, *Valjevska štedionica*, *Požarevačka banka* i *Obrenovačka štedionica*. Tih nekoliko novčanih zavoda, osnovanih sa dosta skromnim kapitalima, zahvaljujući pre svega svojoj korektnoj kreditnoj politici, vrlo brzo nailaze na pozitivan prijem kod javnog mnjenja. Njihov dobar glas doprineo je da se polako otpočne sa uklanjanjem prisutnog nepoverenja stanovništva u bankarske institucije.¹⁹

Od 1885. godine, kada su počeli sa radom ti zavodi, pa do 1895. godine – osnovana su ukupno 63 novčana zavoda. Međutim, ponovo su se javile neželjene pojave karakteristične za periode tzv. prvobitne akumulacije kapitala i zelenaštva. Većina privatnih novčanih zavoda koristila je mogućnost dobijanja kredita kod *Narodne banke*, ali je taj novac sada završavao kao sredstvo za lično bogaćenje samih akcionara centralne banke. Naime, u upravnom odboru *Narodne banke* sedeli su ljudi koji su ujedno bili i osnivači pojedinih privatnih

¹⁸ *Proizvodne snage NR Srbije*, n. d., 14. *Beogradska zadruga* a. d. je prvi novčani zavod iz Srbije koji je svoje poslovanje preneo i van granica Kraljevine, otvarajući filijale u Skoplju i Solunu. (Nastanak novčanih zavoda kao akcionarskih društava iz štedno-kreditnih zadruga, usled prevazilaženja okvira poslovanja specifičnog za zadrugarstvo, postaće jedna od osnovnih karakteristika bankarstva u Kraljevini Srbiji.)

¹⁹ O značaju poverenja pisao je u to vreme i Čedomilj Mijatović, *O uslovima uspeha – pisma Srpskoj trgovačkoj omladini*, Beograd 1892, 27. („... Onaj ko ne drži reč, nema prava da očekuje da se menica s njegovim potpisom prima na eskontovanje bez ustezanja. Više no ikad u istoriji trgovine – kredit je postao veliko i neophodno oruđe kojim trgovina radi, a njega ne može biti bez poverenja i moralnosti. Bez toga se ne može ni u banku, a kamoli na nebo...“)

banaka i štedionica. Pod takvim okolnostima, sasvim je razumljivo da je kreditna politika *Banke* vođena u interesu njenih osnivača i njihovih posrednika u privatnim bankarskim ustanovama. Kamatna stopa *Narodne banke* na kredite odobrene novčanim zavodima iznosila je 6% godišnje, ali je krajnji korisnik zajma, pod vidom raznih provizija i troškova, plaćao kamatu čak i do 20%, i to na mesečnom nivou.²⁰

Nastala situacija je ponovo pretela da dovede u pitanje postojanje zdravog novčanog tržišta, tako da vlada po hitnom postupku, početkom 1896. godine, donosi *Zakon o akcionarskim društvima*. Taj zakon, iako pisan po ugledu na napredna evropska akta iz ove materije, dozvolio je da većina odredbi ne bude sankcionisana (postojanje obaveznog rezervnog fonda, prava i obaveze članova upravnih odbora, javnost godišnjih izveštaja o poslovanju itd.), što je u praksi značilo produžetak malverzacija i nesavesnog poslovanja. Isto tako, zakon je predvideo i državni nadzor nad radom upravnih odbora, što takođe nikada nije zaživelo.²¹ *Zakon o akcionarskim društvima* je sa neznatnim izmenama ostao na snazi punih 50 godina, prenoseći staru praksu i navike i u novu državnu zajednicu – Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.²²

Deset godina kasnije – 1906, broj novčanih zavoda u Srbiji se udvostručio, tako da ih je ukupno bilo 119, s tim što je sedište u Beogradu imala jedna trećina banaka (37). Globalno gledajući, većina novčanih zavoda, kako po unutrašnjosti, tako i u Beogradu, poslovala je sa dobitkom, koji je u proseku iznosio 12,5% u odnosu na osnivački kapital.

---

²⁰ O. Blagojević, n. d., 95.

²¹ *Proizvodne snage NR Srbije*, n. d., 18.

²² Poslednji pokušaj da se stane na kraj zelenaštvu u bankarstvu u Kraljevini Srbiji učinjen je 1908. godine, ali i on se pokazao bezuspešnim. Tada je *Narodna banka* donela odluku da će kreditirati samo one novčane zavode koji na bančinu godišnju kamatnu stopu od 6% zaračunavaju maksimalno dodatnu kamatu od 3%, tako da bi kamata na odobrene zajmove krajnjim korisnicima iznosila do 9%. Na te uslove od ukupno 132 novčana zavoda u Srbiji pristala su svega 44 zavoda – uglavnom iz Beograda. Međutim, ta sredstva nisu upotrebljena za kreditiranje privrede, nego su odobravana novčanim zavodima po unutrašnjosti, koji su ih ponovo odobravali, ali uz znatno veću kamatnu stopu, koja je iznosila i do 30% (Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije*, n. d., 242).

Bankarstvo u Srbiji na kraju 1906. godine²³

	Ukupno u Srbiji	Samo u Beogradu	% Bgd
Broj novčanih zavoda	119	37	31
Uplaćen početni kapital	28.957.066	18.714.975	65
Stanje štednih uloga	35.223.484	15.258.149	43
Ukupan promet	3.572.878.000	2.695.494.000	75
Ostvarena čista dobit	3.639.845	2.245.734	62

Uključivanje Srbije u razmenu svetskog kapitalističkog sistema teklo je veoma sporo. Razlozi za to bili su, pre svega, njena neposredna upućenost na jače razvijeno tržište Austrougarske, koje ju je držalo na nivou agrarnog priveska. Izraženo u procentima, gotovo 90% od ukupnog srpskog izvoza (isključivo poljoprivredni proizvodi) odlazilo je na tržište Dvojne monarhije, dok je 60% srpskog uvoza (uglavnom luksuzna roba i mašine) poticalo iz nje. Povlašćenim carinskim tarifama – omogućenim neraskidivo vezanim ekonomskim ugovorima koji su datirali još iz 1881. godine (od tzv. „Tajne konvencije“ koju je iz ličnih interesa potpisao Milan Obrenović), Austrougarska je destimulativno delovala na razvoj srpske privrede.²⁴ Upravo ta tesna povezanost ekonomskih i političkih interesa bila je jedna od najvećih smetnji nezavisnom razvitku Srbije, jer je ekonomska zavisnost povlačila za sobom i političku potčinjenost. Vremenom se čitav sistem pretvorio u svojevrstu farsu, koju su tako dobro znali da iskoriste i prikažu u svojim delima najpoznatiji srpski realisti kao što su Milovan Glišić (1847–1908), Branislav Nušić (1864–1938) i Radoje Domanović (1873–1908).

Prevrat od 29. maja 1903. godine označio je prekretnicu u tom smislu, otvarajući uslove za vladavinu građanske demokratije, a na privrednom planu za početak procesa ekonomskog osamostaljenja. Prvi zadatak pred kojim se našao novi režim bilo je ozdravljenje bolesnih finansija putem podsticanja nacionalne štednje, osmišljene kreditne politike, preuređenja državnog raču-

²³ Tabela urađena na osnovu podataka objavljenih u: Istorija Beograda II, Beograd 1974, 422. Novčani zavodi u unutrašnjosti (82) raspolagali su sa svega 10.242.091 dinar osnivačkog kapitala ili 54,7% u odnosu na beogradske novčane zavode, ali je, s obzirom na tu veličinu, stanje štednih uloga kod njih bilo gotovo udvostručeno (195%), tj. odnos sopstvenih i tuđih sredstava nalazio se u razmeri 1:2, dok je taj odnos kod beogradskih banaka iznosio 1:0,8.

²⁴ Dimitrije Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd 1962, 16–17.

novodstva, skupštinskog nadzora nad stavkama budžeta i opštim pravcima razvoja sveukupne privrede. Sve više se osećala prisutnost francuskog i engleskog kapitala u finansiranju izgradnje železničkih pruga (koje je Srbija preuzela sa dobijanjem nezavisnosti), rudarstvu, trgovini, kao i u osnivanju mešovitih novčanih zavoda.²⁵

Veliki kamen spoticanja u razvoju bankarstva u Srbiji bila je i njegoa ispolitiziranost, odnosno stranačka obojenost. Tako su radikali „držali“ *Zemaljsku* i *Izvoznju banku*, liberali *Vračarsku štedionicu*, samostalci *Prometnu banku*, dok su u *Narodnoj banci* većinu činili naprednjaci. Politička izdiferenciranost novčanih zavoda bila je još prisutnija u unutrašnjosti zemlje, gde su se pre svega kreditirale izborne kampanje i glasačke mašine, a ne zahtevi privrede. Stranačka previranja i česte smene vlada ograničavale su emisione mogućnosti *Narodnoj banci*. Kako u tom periodu privredni subjekti još uvek nisu bili naviknuti na zaduženja kod centralnog novčanog zavoda, jedini zajmotražiocu ostali su država i pojedini novčani zavodi. Međutim, usled prisutne oskudice u novcu, ovi „potencijalni“ korisnici kredita bili su primorani da se za novčana sredstva obraćaju stranim poveriocima. Tim kreditima je pretila opasnost da budu naglo povučeni, zbog evidentno mogućeg negativnog razvoja spoljnopolitičkih događaja, jer je međunarodna blokovska podeljenost prouzrokovala česte krize koje su dovodile svet do ivice rata.

Osnovni povod za početak tzv. carinskog rata i prvih sankcija Srbiji, koje su se u početnoj fazi manifestovale zatvaranjem njenih severozapadnih granica, bilo je tzv. „topovsko pitanje“, tj. pitanje da li će Kraljevina Srbija nabaviti topove od austrijske (češke) Škode ili francuskog Krezoa. Nikola Pašić je smatrao da topove treba kupiti od Francuza, ne samo zbog povoljnijeg kreditnog aranžmana sa francuskim bankama, nego pre svega zato što su i Bugari nabavili topove od francuskog proizvođača. Srpska vlada se rukovodila skorašnjim stupanjem na snagu (marta 1906) carinskog saveza sa Bugarskom, koji je trebalo da preraste ekonomske okvire i proširi se na polje političko-vojnog saveza. Austrougarska se protivila svakom obliku zbližavanja balkanskih naroda – posebno Srbije i Bugarske, smatrajući to direktnim ugrožavanjem vlastitih

²⁵ Ljiljana Aleksić-Pejković, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914*, Beograd 1965, 253–263. Državne finansije Kraljevine Srbije postale su po prvi put stabilne za vreme energičnog ministra finansija Laze Pačua (1853–1915), inače lekara po struci, koji je „uspeo da izleči finansije Srbije“ i ostvari budžetski suficit obilazeći evropske prestonice u potrazi za što povoljnijim kreditima. Tvorac je zakona o državnom računovodstvu iz 1910. godine (O. Blagojević, *Ekonomski misao u Srbiji...*, n. d., 475–476).

interesnih sfera na Balkanu i mogućom širom integracijom slovenskih naroda, a to bi se već ticalo njene teritorijalne celovitosti.²⁶

Carinski rat (1906–1911) je za Srbiju bio silom prilika nametnuta škola modernizacije, u kojoj je ona uspela da osvoji tržišta drugih zapadnoevropskih zemalja, da privuče njihov kapital, pređe na prerađivačku privredu, uspostavi bolje saobraćajne veze i stabilizuje svoje finansije.

Do carinskog rata strani kapital je bio prisutan samo u banci *Andrejević & Co.* i u *Srpskoj kreditnoj banci*.²⁷ U banku *Andrejević & Co.* je bio investiran nemački i mađarski kapital preko učešća u akcionarskom kapitalu *Berliner Handelsgesellschaft* i *Pester Ungarische Commerzialbanke*, dok je u *Srpsku kreditnu banku* bio plasiran austrijski kapital putem *Länderbanke* iz Beča.²⁸ U toku carinskog rata strani kapital sve slobodnije nastupa jer je, sticajem okolnosti, on bio taj koji je diktirao uslove pod kojima će ući u Srbiju, a ne njeni političari. Tako francuski kapital osniva Francusko-srpsku banku (*Banque Franco-Serbe*) sa sedištem u Parizu i filijalom u Beogradu, češki kapital otvara filijalu *Praške banke*, dok jevrejski kapital učestvuje u osnivanju *Kolonijalne banke*. Te banke su imale velikog uticaja na sređivanje kreditne politike, omasovljenje štednje i otvaranje novih novčanih zavoda u Srbiji. *Francusko-srpska banka* je pred balkanske ratove postala sinonim za čitavu privredu Kraljevine Srbije.²⁹

Uoči Prvog balkanskog rata broj novčanih zavoda u Srbiji popeo se na 187, od čega su 44 banke bile iz Beograda. Iako je rast broja banka u unutrašnjosti bio progresivniji nego u Beogradu, one se ni po čemu nisu mogle porediti sa beogradskim novčanim zavodima. Parametri odnosa veličina između beograd-

²⁶ Vladimir Ćorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1992, 80–81.

²⁷ *Istorija srpskog naroda* VI-1, Beograd 1983, 102–105. Do prvog značajnijeg prodora stranog kapitala u Srbiju dolazi krajem XIX veka preko državnih zajmova za izgradnju železnice, naoružanje i pokrivanje budžetskih deficita. Iako je većina tih kredita bila nepovoljna, Kraljevina Srbija je davala garancije u vidu koncesija na prirodne resurse (Borski rudnici) ili je bila primorana da dobijeni zajam utroši u zemlji davaocu – kupujući njihove mašine ili naoružanje. Srpska država je ubrzo postala prezadužena, tako da banke poverioci tzv. „Karlsbadskim aranžmanom“ iz 1895. godine vrše konverziju državnih dugova, kojim je *de facto* pokriveno državno bankrotstvo. Otplata novonastalog duga preneti je na Upravu državnih monopola, u koju su ušli predstavnici nemačkih i austrougarskih banaka – ne bi li na taj način kontrolisali trošenje monopolskih prihoda od duvana, soli, petroleuma i šibica. To je u suštini značilo početak stranog tutorstva nad srpskim državnim finansijama.

²⁸ Andrej Mitrović, *Berliner Handelsgesellschaft i Srbija*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 15, Beograd 1985, 167; Andrej Mitrović, *Pester Ungarische Commerzialbank na Balkanu do 1918*, Zbornik Matice srpske za istoriju 34, Novi Sad 1986, 43.

²⁹ Boris Kršev, *Osnivanje Francusko-srpske banke*, Novosadski bankar 25–26, Novi Sad 1994, 27–32.

skih i novčanih zavoda po unutrašnjosti ostali su približni onima iz 1906. godine. Jedino se u odnosu na ukupno uplaćeni osnovni kapital (51,2 miliona dinara) procenat učešća beogradskih banaka smanjio sa 65% na 57% (29,2 miliona dinara). Od ukupnog broja novčanih zavoda u Srbiji u kreditnim „odnosima“ sa *Narodnom bankom* stajalo je 68 banaka ili 36%, što je samo ukazivalo na činjenicu da su i novčani zavodi po unutrašnjosti postepeno počeli da prihvataju kreditne uslove centralne banke.³⁰ Međutim, sa izbijanjem Prvog svetskog rata pozitivna kretanja u razvoju srpskog bankarstva bila su prekinuta, s obzirom na to da su okupacione vlasti zabranile rad svim novčanim zavodima. Rat je Srbiji doneo velika stradanja, kako u ljudstvu tako i na polju materijalnih dobara, dok je sa bankarskog aspekta gotovo potpuno uništio dokumentaciju koja se odnosila na dužničko-poverilačke odnose.

Naglašena državna inicijativa u osnivanju i razvoju bankarstva bila je osnovna karakteristika bankarstva u Srbiji do 1914. godine. Ostale odlike srbijskog bankarstva predstavljaju veliki broj novčanih zavoda, njihova političko-stranačka i lokalna pripadnost, kratko trajanje usled zelenaškog odnosa u kreditnoj politici i mala snaga osnivačkog kapitala. Svega osam novčanih zavoda je imalo početni kapital iznad milion dinara, dok su svi ostali (179) bili sa glavnicom ispod 300.000 dinara.³¹ Slabu stranu većine novčanih zavoda predstavljali su i njihovi rezervni fondovi koji nisu prelazili 10% od visine početnog kapitala. Mere koje je sprovodila *Narodna banka* u cilju fuzionisanja i povećanja glavnice novčani zavodi u unutrašnjosti uspeli su da izigraju, pretvarajući se u komanditne bankarske radnje, preko kojih su i dalje obavljali svoju zelenaško-kreditnu aktivnost.

Literatura

Aleksić-Pejković, Ljiljana, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903–1914*, Beograd 1965.

³⁰ Nikola Stanarević, *Beogradske banke u 1912. godini*, Ekonomist 20, Beograd 1913, 4.

³¹ Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije*, n. d., 243. Većina malih novčanih zavoda po unutrašnjosti, prilikom svog konstituisanja, osnovana je sa kapitalom diskutabilnog porekla. Naime, akcionari su špekulisali na taj način što su akcije kupovali za menice i garancije sumnjive vrednosti, a ne za gotov novac. Tako su mogli da dobiju veći broj akcija i nepravedno učestvuju u raspodeli ostvarene dobiti. Akcije sa ovakvom podlogom unosile su nesigurnost u poslovanju novčanog zavoda, jer su konvertovane u gotov novac, koji je najčešće poticao od štednih uloga ili korisnika kratkoročnih kredita. Otuda su takvi novčani zavodi vrlo brzo bili likvidirani, a štetne posledice koje su prouzrokovali – pre svega nepoverenje građanstva u novčane institucije, ostajale su da traju.

- Blagojević, Obren, *Ekonomska misao u Srbiji do Drugog svetskog rata*, Beograd 1980.
- Boarov, Dimitrije, *12 apostola srpskih finansija*, Beograd 1997.
- Ćorović, Vladimir, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1992.
- Cvijetić, Leposava, *Prva srpska banka*, Istorijski glasnik 2–3, Beograd 1964.
- Đorđević, Dimitrije, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911*, Beograd 1962.
- Enciklopedija Jugoslavenkog leksikografskog zavoda* 4, Zagreb 1968.
- Glomazić, Momir, *Istorija Državne hipotekarne banke 1862–1932*, Beograd 1933.
- Istorija Beograda II*, Beograd 1974.
- Istorija srpskog naroda VI-1*, Beograd 1983.
- Jovanović, Slobodan, *Druga vlada Miloša i Mihaila (1858–1868)*, Beograd 1990.
- Jovanović, Slobodan, *Vlada Milana Obrenovića II*, Beograd 1990.
- Kršev, Boris, *150 godina bankarstva u Srbiji*, VREME br. 1128, Beograd, 16. avgust 2012.
- Kršev, Boris, *Jedan je Đorđe Vajfert*, NIN br. 3104, Beograd, 24. jun 2010.
- Kršev, Boris, *Osnivanje Francusko-srpske banke*, Novosadski bankar 25–26, Novi Sad 1994.
- Mijatović, Čedomilj, *O uslovima uspeha – pisma Srpskoj trgovačkoj omladini*, Beograd 1892.
- Mitrović, Andrej, *Berliner Handelsgesellschaft i Srbija*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu 15, Beograd 1985.
- Mitrović, Andrej, *Pester Ungarische Commerzialbank na Balkanu do 1918*, Zbornik Matice srpske za istoriju 34, Novi Sad 1986, 43.
- Proizvodne snage NR Srbije*, Beograd 1953.
- Spomenica Narodne banke Kraljevine Jugoslavije 1884–1934*, Beograd 1934.
- Stanarević, Nikola, *Beogradske banke u 1912. godini*, Ekonomist 20, Beograd 1913.
- Vučo, Nikola, *Privredna istorija Srbije*, Beograd 1955.

MAIN CHARACTERISTICS OF BANKING IN SERBIA UNTIL WORLD WAR I

ABSTRACT: This paper deals with the historical analysis of the emergence and development of the first financial institutions in Serbia in the second half of the nineteenth century to the outbreak of the First World War. The relatively slow

penetration of capitalist relations and the state-specific legal status of Serbia, led to the delay and the banking sector. To stop more widespread usury, the Belgrade authorities trying to establish legal institutions to deal with the banking activity. Thus, the first created Department funds, which are established after other banks in Serbia. However, all this is very slow, accompanied by numerous machinations and scandals, leading to a lasting distrust of the people in the banking institutions. Thanks freer penetration of foreign capital during the so-called. "Customs of War", that confidence is gradually returning, and banking is beginning to acquire a role in society that he belongs.

KEY WORDS: *banking, Serbia, Funds Management, the National Bank, George Weifert.*